

SÖZ YARADICILIĞINDA İSİM DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, leksik şəkilçilər, düzəltmə sözlər, isim

Key words: word creativity, lexical forms, correction words, noun

Ключевые слова: словообразование, лексические аффиксы, сложные слова, существительное

Azərbaycan dili morfoloji quruluşuna görə dünyanın ən zəngin dillərindən biridir. Dilimizdə söz yaradıcılığı prosesi mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, dilin morfoloji sistemi də buna geniş imkan yaradır. Azərbaycan dili morfoloji xüsusiyyətlərinə görə aqlütinativ dillərdən olduğu üçün şəkilçilərin köməyi ilə yeni sözlərin yaranması və sözlərdə baş verən semantik proseslər dilimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, şəkilçi morfemlər türk dilləri ailəsinə daxil olan hər bir dil üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilinin bu xüsusiyyətini nəzərə alan A.Axundov qeyd edir ki, "Aqlütinativ dillərə aqlütinativləşən, iltisafı, şəkilçili, şəkilçiləşən dillər də deyilir. Bu dillərdə bütün leksik-qrammatik, yəni sözdüzəltmə (derivasiya) və qrammatik, yəni sözdəyişmə (relyasiya) əlaqələr, ilk növbədə, şəkilçi morfemlər vasitəsilə realizə olunur" (1, s. 192).

Leksik şəkilçilər və onların vasitəsilə xeyli sayda söz yaratmaq mümkündür ki, bu da dilimizdə yeni sözlərin yaranması ilə nəticələnir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığından danışarkən onun 3 növü qeyd olunur. S.Cəfərov söz yaradıcılığı prosesinə toxunarkən yazır ki, "Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesini və bu proses əsasında yaranan yeni leksik vahidləri, onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sözlərin leksik yolla əmələ gəlmə prosesi;
2. Sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlmə prosesi;
3. Sözlərin sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesi;" (2, s. 7).

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığını tədris edərkən hər üç yolla söz yaradılması prosesini ayrıca təhlil etməli, dilimizin morfoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda hər üç yolun Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi baxımından bir-birinə bağlı olub, bir yolun digərinin yaranmasına və inkişafına təsir göstərdiyini də diqqətdə saxlamaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində leksik şəkilçilər tədris olunarkən onu morfoloji sistemdən tədris edərək ayrılıqda öyrədilməməlidir, çünki sözdüzəldici şəkilçilərin morfologiyada mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, leksik şəkilçilərin köməyi ilə eyni nitq hissəsindən müxtəlif nitq hissələri, o cümlədən də həmin nitq hissəsinin özü də yaranır. Bu zaman leksik şəkilçilərin semantik yükü məsələsi ortaya çıxır. Sözdüzəldici şəkilçilər sözlərə qoşulduğu zaman onun ancaq formasını, şəklini dəyişmir, eyni zamanda yeni yaranan sözün semantikasına da ciddi təsir göstərir. Məsələn, *dəniz* lekseminə *çt*⁴ şəkilçisi artırmaqla cansız əşyadan, canlı varlıq - insan anlayışı bildirən *dənizçi* ismi yaranır. *Dənizçi* isminə *lq*⁴ şəkilçisi artırmaqla sözün semantikasını dəyişərək yeni sənət, peşə bildirən *dənizçilik* leksemini düzəltmiş oluruq. Bu nümunədə leksik şəkilçilərin köməyi ilə yeni mənalı isimlər yaranmışdır. Birinci isim, yəni *dənizçi* konkret isimdir, ikinci *dənizçilik* ismi isə mücərrəd mənalı isimdir və hər iki halda isimdən isim düzəlmişdir.

Təmiz leksemi sifətdir və əşyanın keyfiyyətini bildirir. Bu sözə *la*² şəkilçisi artırmaqla *təmizlə* feili və *t* şəkilçisi artırmaqla *təmizlə* təsirli feildən *təmizlət* təsirli feili düzəlmişdir, *təmizlət* təsirli feilinə *dir*⁴ şəkilçisi artırmaqla təsirli feildən təsirli feil düzəlmişdir. Azərbaycan dilində sözyaradıcılığı prosesindən danışarkən xeyli sayda belə nümunələr gətirmək mümkündür. Gətirdiyimiz nümunələrdə *çt*⁴, *lq*⁴, *la*², *t*, *dir*⁴ ona görə leksik şəkilçi hesab edilir ki, onlar sadəcə olaraq *dəniz* və *təmiz* leksemlərinin şəklini dəyişməmiş, həmin sözlərin semantikasına da təsir göstərərək tamamilə yeni mənalı sözlər yaratmışlar. Belə şəkilçilər ya bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi düzəldir, ya da eyni nitq hissəsindən yeni düzəltmə sözlər yaradır ki, bu zaman onların semantik yükü yenilənir.

Söz yaradıcılığı tədris olunan zaman müəllimlərin ən çox rast gəldiyi problemlərdən biri də tələbələrin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri ayırmaqda çətinlik çəkmələridir. Tələbələrin mövcud problemlə rastlaşmamaları üçün onlara iki faktı hər zaman diqqətdə saxlamaları tövsiyə olunmalıdır.

- 1) Leksik şəkilçilərin əsas funksiya adından da göründüyü kimi sözdüzəldici olmasıdır;
- 2) digər tərəfdən leksik şəkilçilər sayından asılı olmayaraq sözün mənasını dəyişir və yeni mənalı sözlər yaradır.

Qeyd edək ki, leksik şəkilçilər artırıldıqları nitq hissələrinə görə müxtəlif ola bilərlər. Belə ki, onların bir qismi ancaq ismə, digər qismi ancaq feilə, digər qismi sifətə, başqa bir qrupu isə həm feilə, həm ismə, həm də sifətə artırıla bilər. Ümumiyyətlə, işlənmə baxımından leksik şəkilçilər iki qrupa bölünür.

1) məhsuldar;

2) qeyri-məhsuldar.

Məhsuldar şəkilçilərə *çit⁴, lıq⁴, la⁴, ıl⁴, dır⁴, ış⁴* və s. misal göstərə bilərik. Belə ki, bu şəkilçilər həm eyni nitq hissəsindən yeni düzəltmə sözlər yaradır, ya da tamamilə yeni söz yaratmaqla bərabər mövcud leksemdən başqa bir nitq hissəsi düzəldir.

Qeyri-məhsuldar şəkilçilərə *kar, keş, dar, sal, pərəst, pərvər* və s. kimi şəkilçiləri nümunə gətirə bilərik. Bu şəkilçilər, adətən, bir cür yazılır və dilimizə başqa dillərdən daxil olur.

Söz yaradıcılığında ən zəif iştirak edən nitq hissələri əvəzlilik və saydır. Belə ki, Azərbaycan dilində sistem təşkil edən və müəyyən semantik yükü olan ayrıca sözdüzəldici şəkilçilər yoxdur. Sayın mənaca növlərindən olan sıra sayını düzəltmək üçün daha çox sayların özünə və adətən zərfə *inct⁴* şəkilçisi artırmaqla sıra sayı düzəldə bilərik. Məsələn, *beş - beşinci, əvvəl - əvvəlinci* və s. Beş müəyyən miqdar sayına *inct⁴* şəkilçisi artırmaqla sıra sayı düzəldilmiş, ikinci nümunədə isə əvvəl zərfinə yenə də *inct⁴* leksik şəkilçi artırmaqla sıra sayı düzəldilmişdir.

Müxtəlif nitq hissələri yaradan leksik şəkilçilərə və onların yaratdığı mənalara diqqət yetirək.

İsim düzəldən leksik şəkilçilər.

İsim düzəldən leksik şəkilçiləri şərti olaraq 3 qrupa bölə bilərik:

1) isimdən isim düzəldən şəkilçilər;

2) feildən isim düzəldən şəkilçilər;

3) sifətdən və digər nitq hissələrindən isim düzəldən şəkilçilər.

İsimdən isim düzəldən sözdüzəldici şəkilçiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla bilərik.

İsim düzəldən şəkilçilər. Düzəltmə isimlər isim, sifət, feil, say, əvəzlilik, təqlidi sözlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yaranır. İsim düzəldən leksik şəkilçilər bunlardır.

İsimdən isim düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır.

1. - *çit⁴ (çi, çu, çü)* şəkilçisinin köməyi ilə daha çox sənət və peşə bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, *dənizçi, çörəkçi, odunçu, üzümçü* və s.

2. - *lıq⁴ (lik, luq, lük)* şəkilçisinin vasitəsilə daha çox isimlərdən isim düzəldir. *Çəmənlik, dağlıq, düzənlik* və s. kimi isimlərə *-lıq⁴* şəkilçisinin müxtəlif variantlarını artırmaqla yer mənası bildirən yeni məzmunlu isimlər düzəlmişdir. *Göz, döş* kimi isimlərə *-lıq⁴* şəkilçisi artırmaqla əşya adı bildirən düzəltmə isimlər yaranır. Məsələn, *gözlük, döşlük* və s.

3. - *laq* şəkilçisinin köməyi ilə yer, məkan bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, *otlaq, yaylaq, qışlaq* və s.

4. - *ça²* şəkilçisinin köməyi ilə kiçiltmə anlayışı bildirən isimlər düzəlir.

Məsələn, *kitabça, dəftərçə, bağça, meydança* və s.

5. - *cıq⁴ (cik, cuq, cük)* isimlərə artırılan bu şəkilçilər kiçiltmə mənalı isimlər düzəldir. Məsələn, *evcik, daxmacıq, gəlcik* və s.

6. - *cığaz (ciyəz, cuğaz, cüyəz)* şəkilçiləri vasitəsilə dilimizdə əzizləmə mənalı düzəltmə isimlər yaradır. Məsələn, *qızıcığaz, uşaqcığaz, quşcığaz* və s.

7. - *daş* bir cür yazılan bu şəkilçinin köməyi ilə insan anlayışı bildirən yeni məzmunlu düzəltmə isimlər yaranır. Məsələn, *yoldaş, sirdaş, vətəndaş, tərəfdaş, məsləkdaş* və s.

8. - *lı⁴ (li, lu, lü)* şəkilçisi vasitəsilə ilə dilimizdə insan anlayışı bildirən isimlər yaranır. Bu cür isimlərin insanın yaşadığı yeri, soyadını, nisbəsini, milliyyəti, insanın aid olduğu kateqoriyanı bildirir. Məsələn, *kəndli, şəhərli* kimi sözlərdə yaşadığı yeri bildirir, *Həsənli, Bayramlı* və s. kimi sözlərdə soyadları, *Gəncəli, Bakılı* kimi sözlərdə nisbəni, *azərbaycanlı, çinli* kimi sözlərdə isə milliyyəti, *məktəbli* sözü insanın aid olduğu kateqoriyanı bildirir.

9. - *stan (istan, istan, ustan, üstan)* şəkilçisi ilə yer, məkan daha çox isə ölkə adları bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, *Tataristan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan* və s. kimi ölkə adları, *gülüstan* kimi yer, məkan mənalı isimlər düzəlir.

10. - *ıyyə, ıyyət, ıyyat* şəkilçilərinin köməyi ilə elm adları *ədəbiyyat, riyaziyyat* və s. *bələdiyyə, nəzəriyyə* kimi müəyyən anlayış bildirən isimlər düzəlir.

11. - *i, vi* şəkilçisinin köməyi ilə əsasən ləqəb, titul, nisbə anlayışı bildirən isimlər yaranır. Məsələn, *Nizami, Xətayi* kimi sözlər ləqəb bildirir, *Gəncəvi, Təbrizi, Şirvani* kimi sözlərdə isə nisbə, yəni doğulduğu yeri bildirir.

12. - **zadə** bir cür yazılan bu şəkilçinin vasitəsilə soyad bildirən isimlər yaranır. Məsələn, *Həsənzadə, Əhmədzadə, Məmmədzadə* və s.

13. - **şünas** şəkilçisini isimlərə artırmaqla sənət bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, *tarixşünas, ədəbiyyatşünas, şərqşünas* və s.

14. - **izm** şəkilçisinin köməyi ilə insana aid olan dünyagörüş, hər hansı bir elm sahəsinə aid olan cərəyan adı bildirən isimlər yaranır. Məsələn, *kapitalizm, materializm* və s.

15. - **ist** şəkilçisinin köməyi ilə nəzəriyyə, cərəyan, sənət, peşə, dünyagörüş bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, *idealist, sosialist, kapitalist, maşinist* və s.

16. - **ov, ova** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər kişi və qadınlara xas olan soyadları düzəltmək üçün istifadə olunur. Məsələn, *Əhmədov, Əhmədova, Əliyev, Əliyeva* və s.

Feildən isim düzəldən şəkilçilər

1. - **ıq⁴ (ik, uq, ük, q)** şəkilçilərinin köməyi ilə feillərdən isim düzəlir. Belə isimlər həm konkret, həm də mücərrəd mənalı olur. Məsələn, *bilik, bacarıq* və s. kimi isimlər mücərrəd məna daşıyırlar. Ancaq kökü feil olan *tapşırıq, qoruq, bölük* kimi isimlər isə konkret məna daşıyırlar.

2. - **ış⁴ (ış, uş, üş)** şəkilçisinin köməyi ilə adətən hərəkət və müəyyən hal-vəziyyətlə bağlı isimlər düzəlir. Bu cür isimlər də mücərrəd və konkret ola bilər, ancaq daha çox mücərrəd mahiyyət daşıyırlar. Məsələn, *vuruş, baxış, atış, gedış, gəliş, oturuş* və s.

3. - **caq (cək)** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər müəyyən əşya adlarını bildirirlər. Bu şəkilçi Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, *yelləncək* və s.

4. - **acaq, əcək** şəkilçisinin köməyi ilə də feildən müəyyən əşya adları bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, *oturacaq, dayanacaq* və s.

5. - **ma² (mə)** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər. Məsələn, *döymə, vurma, bölmə, süzmə* və s.

6. - **im⁴ (im, um, üm)** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər müəyyən bir hadisə, miqdar, vəziyyət, müddət və s. bildirir. Məsələn, *biçim, geyim, dözüüm* və s.

7. - **in⁴ (in)** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlərdə müəyyən hadisə, proses barədə məlumat verilir. Feildən isim düzəldən bu şəkilçilər dilimizdə məhsuldar şəkilçilər hesab olunur. Məsələn, *gəlin, əkin, səpin* və s.

8. - **aq, ək** şəkilçisinin köməyi ilə əsasən əşya adları bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, *daraq, döşək, yataq, istək* və s.

9. - **qı⁴** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər adətən mücərrəd məna bildirir. Məsələn, *sevgi, vergi, duyğu, vuruğu* və s.

10. - **tı⁴** şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər. Məsələn, *göyərtili, döyüntü, qışqırtı* və s.

11. - **ıclı⁴** şəkilçisinin köməyi ilə düzələn düzəltmə isimlər daha çox sənət, peşə və s. kimi mənalara bildirir. Məsələn, *seçici, bağlayıcı, soyuducu, alıcı* və s.

12. - **qm⁴** şəkilçisinin köməyi ilə düzələn düzəltmə isimlər müəyyən bir hadisə, vəziyyət bildirir. Məsələn, *köçkün, vuruğun, qırğın, basqın* və s.

13. - **ıntı⁴** şəkilçisinin köməyi ilə düzələn isimlər. Məsələn, *qazıntı, tikinti, tapıntı, ovuntu* və s.

14. - **mış⁴** şəkilçisinin vasitəsilə yaranan isimlər. Məs., *keçmiş, bişmiş* və s.

Sifətdən düzələn isimlər

1. - **lıq⁴** şəkilçisinin köməyi ilə həm isimdən isim düzəldiyi kimi, həm də sifətdən də isim düzəldir. Bu şəkilçinin köməyi ilə düzələn isimlər semantikasına görə daha çox mücərrəd mənalı olmaqla insana məxus olan müsbət və mənfi keyfiyyətləri, peşə, yer və müəyyən əşyaların və s. adlarını düzəltmək mümkündür. Məsələn, *yaxşılıq* müsbət keyfiyyət bildirir, ancaq *paxıllıq* mənfi keyfiyyət bildirir. Qeyd edək ki, insana məxsus müəyyən keyfiyyətləri bildirdiyi üçün belə isimlərin kökü sifət, yeni yaranan isim isə sifətdən düzələn düzəltmə isim olur. Bu şəkilçini digər nitq hissələrinə, məsələn, say və əvəzliliklərə də artırmaqla da isim düzəltmək mümkündür. Məsələn, *beşlik, onluq, yüzlük, mənlilik* və s.

2. - **vat** qeyri-məhsuldar şəkilçisinin köməyi ilə yaranan isimlər. Məsələn, *xırdavat* və s.

3. - **m** şəkilçisi qeyri-məhsuldar şəkilçi olub sifətlərdən isim düzəldir. Bu haqda B.Xəlilov yazır: "Qeyri-məhsuldar olub, sifətlərdən isim əmələ gətirən şəkilçidir; məsələn: *quru-qurum*" (3, s. 85).

4. Saylardan isim düzəltmək üçün qeyri-məhsuldar - er şəkilçisindən istifadə olunur. "Qeyri-məhsuldar olub, saylardan isim əmələ gətirən şəkilçidir; məsələn: milyon - milyoner, milyard – milyader" (3, 85).

5. - **çı⁴** saylardan isim düzəldir. "Saylardan düzəltmə isimlər yaradır. Məs.: *milyonçu, milyardçı* və s." (4, s. 32)

Azərbaycan dilində isim düzəldən şəkilçilərin zənginliyi onların həm isimdən, həm də digər nitq hissələrindən isim düzəlməsidir. Q.Kazımov düzəltmə isimlərdən danışarkən qeyd edir ki, “düzəltmə isimlər sözlərin kök və əsaslarından sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzələn isimlərdir. Azərbaycan dilinin sözdüzəldicilik vasitələri, o cümlədən isim düzəldən şəkilçilər zəngindir. İsim düzəldən şəkilçiləri bir neçə cəhətdən qruplaşdırmaq olar. Şəkilçilər həm adlardan (isim, sifət, say və əvəzlilikdən) isim düzəldir, həm də feillərdən. Bir qismi yalnız söz köklərinə artırılır, bir qismi həm söz köklərinə, həm də söz əsasına” (5, s. 49). Deməli, Azərbaycan dilində isim düzəldən şəkilçilərin zəngin olmasının səbəblərindən biri də onların həm söz köklərinə, həm də söz əsasına artırılma bilməsidir. İsim düzəldən şəkilçilərin iki qrupa həm adlardan isim düzəldən şəkilçilər, həm də feildən isim düzəldən şəkilçilər adlı iki qrupa bölünməsi fikrinə G.Abdullayevanın “Müasir Azərbaycan dili” adlı dərs vəsaitində də rast gəlinir. “Sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrindən yaranmış isimlər düzəltmə isimlər adlanır. Düzəltmə isimlər adlardan və feillərdən əmələ gəlir. Adlardan əmələ gələn isimlər həm öz milli şəkilçilərimiz, həm də başqa dillərdən gələn alınma şəkilçilər vasitəsilə yaranır” (6, s. 26). Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi dilimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Çünki dilimizdə sözlərin nitq hissələrinə görə bölgüsü zamanı bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsi düzəldən leksik şəkilçilər mühüm rol oynayır. Sözlərin quruluşca bölgüsü zamanı düzəltmə sözlərin yaranması prosesi morfoloji xüsusiyyətlərinə görə iltisacı dillərdən olan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Şərq-Qərb, Bakı: 2006, 280 s.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Azərbaycan universiteti nəşriyyatı. Bakı: 1960, 201 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə, Bakı: Papirus NP, 2016, 286 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə, Bakı: Papirus NP, 2016, 352 s.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Nurlan, 400 s.
6. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 308 s.

Prefixes, used to form nouns in the word formation process

Summary

The article is devoted to the study of affixes characteristic of the Azerbaijani language and playing an important role in enriching the vocabulary of our language. In the morphological structure of the Azerbaijani language, which is one of the agglutinative languages, word formation, in particular, the process of creating new words through lexical affixes, is one of the most important and topical issues. In the Azerbaijani language, nouns are formed from both names and verbs, are productive and unproductive. Referring to the role of lexical affixes in the process of learning a language, one should pay attention to the fact that they create new words from the same part of speech, and also move from one part of speech to another.

Префиксы, образующие существительные в словообразовательном процессе

Резюме

Статья посвящена изучению аффиксов, свойственных азербайджанскому языку и играющих важную роль в обогащении словарного состава нашего языка. В морфологической структуре азербайджанского языка, являющегося одним из агглютинативных языков, словообразование, в частности, процесс создания новых слов через лексические аффиксы, является одним из важных и актуальных вопросов. В азербайджанском языке существительные образуются как от имен, так и от глаголов, бывают продуктивными и непродуктивными. Касаясь роли лексических аффиксов в процессе обучения языку, следует обратить внимание на то, что они создают новые слова из той же части речи, а также переходят из одной части речи в другую.

Rəyçi: dos.Ş.Əhmədova